

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार"

-शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेचे,

(स्वायत्त) कोल्हापूर

विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर (स्वायत्त)

इतिहास विभाग

सूचना

दि. 02 / 08 / 2019

विवेकानंद कॉलेजच्या इतिहास विभागातील बी. ए. भाग - II च्या सर्व विद्यार्थी विद्यार्थिनींना सुचित करण्यात येते की, सोमवार दिनांक 05/08/2019 रोजी IDS HSRM पेपर क्रमांक - I "महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास" या विषयाच्या प्रकरण-1 (19 व्या शतकातील महाराष्ट्र) वरील सरप्राईज टेस्ट चे आयोजन चौथ्या तासाला रूम नंबर 17 मध्ये सकाळी 10 ते 10.45 या वेळेत केले आहे. तरी सर्व विद्यार्थ्यांनी तयारीनिशी टेस्टला वेळेवर उपस्थित राहावे.

डॉ. एस. आर. कट्टीमनी

इतिहास विभाग

94

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार"

-शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेचे,

विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर (स्वायत्त)

इतिहास विभाग

.....

प्रश्नपत्रिका

दि. 05 / 08 / 2019

बी. ए. भाग - II

सेमिस्टर - III

पेपर क्रमांक - I

विषय - "महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास"

प्रकरण-1 19 व्या शतकातील महाराष्ट्र

सरप्राईज टेस्ट

वेळ - सकाळी 10 ते 10.45

प्रश्न - 19 व्या शतकातील महाराष्ट्राची सामाजिक परिस्थिती स्पष्ट करा . (गुण-10)

95

"जान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार"

-शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेचे,

विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर (स्वायत्त)

इतिहास विभाग

गुणपत्रक / मार्कलिस्ट

दि. 5/8/2019

वर्ग - बी.ए.- II सेमिस्टर - III

पेपर क्र - I टेस्ट - सुरप्रतिज्ञा टेस्ट

प्रकरणाचे नाव - महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा प्रयत्न एकूण गुण - 10

अ.क्र.	रोल नंबर	मिळालेले मार्क्स	अ.क्र.	रोल नंबर	मिळालेले मार्क्स
1	5256	8	10		
2	5098	9	11		
3	4632	8	12		
4	5040	10	13		
5	5138	9	14		
6	5096	9	15		
7	5187	9	16		
8			17		
9			18		

विषय शिक्षक स्वाक्षरी

96

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha's
VIVEKANAND COLLEGE (Autonomous), KOLHAPUR

Class B.A-II

Date 5/8/19

Unit Unit

Test Test

Roll No.

Suppliment No.

Assignment of HSRM

Subject

HSRM

Test / Tutorial No.

Name: Abhishek Sanjay Gurav

5256

प्रश्न :- एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्रातील सामाजिक सुधारणांचे वकीकरण करा:

प्रस्तावना :-

इ.स. १७१३ मध्ये जन्माला आलेली पेशवाई १८१८ ला संपुष्टात आली. इंग्रजांनी शनिवारवाड्यावर 'युनियन जॅक' फडकवला आणि इंग्रजांचे महाराष्ट्रात राज्य सुरु झाले. महाराष्ट्रात आजपर्यंत कितीतरी राजकीय संघर्ष झाले. त्यातून कितीतरी स्थितींतरे घडून आली, पण सामाजिक दृष्टीकोनातून क्विथार केला तर त्यात कोपताच बरबड झालेला दिसत नव्हता. इंग्रजांचा अंमल सुरु झाला तरीदेखील महाराष्ट्रातील समाज पूर्वसिंखाय जिवन जगत होता. समाजामध्ये असणाऱ्या जाती-त्यांच्यातील भेद, असुस्थता, वर्णव्यवस्था चांसारख्या समस्या अनुजही जिवंत होता. त्यामुळे राजकीय उल्ल्यायालाचीचा कोपताच परिणाम महाराष्ट्राच्या सामाजिक जीवनात झालेला दिसून येत नाही. १९ व्या शतकातील महाराष्ट्रातील सामाजिक परिस्थितीचा अभ्यास करताना पुढील मुखांचा अभ्यास करता लोमळ.....

• कुटुंबपद्धती :-

भारतीय समाजाचे व्यक्ती, वर्ण, कुटुंब व जाती असे चार यत्क आहेत. कुटुंबव्यवस्था ही भारतीय समाजाची एक महत्त्वाची संस्था आहे अगदी प्राचीन काळापासून ती आस्तित्वात आहे. कुटुंब नेहमी संक्रमण होत आहे. त्यामध्ये एक दोन पिढ्यांची माणसे एकत्र राहत होती. कुटुंबात एक कारभारी प्रमुख असे. कुटुंब बालवर्ष्याची जबाबदारी उत्सावची. कुटुंबातील रतन सदस्य त्याच्या आदेशाचे पाबन करित तसेच त्याला त्याच्या उच्च कामात मदत करत असत.

• जातीव्यवस्था :-

भारतीय हिंदु समाजव्यवस्थेमध्ये 'जातीसंस्था' हा एक

महत्त्वाचा घटक असून ती प्राचीन सामाजिक संस्था आहे.

हिंदू समाजव्यवस्थेचे ते अंग आहे. जे. एच. ह्यन यांनी 'कास्ट इन इंडिया' या ग्रंथातून जातीची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे:

"The word cast comes from the portugese word cast." आजही भारतात अनेक जाती आहेत. त्या काही प्रत्येकाचे सामाजिक रचना ठरलेली होती. प्रत्येक जातीवर बंधने होती. जातीव्यवस्था अनेक शतकांपासून अस्तित्वात असून महाराष्ट्रातील समाजरचना जातीवर आधारित होती. जातीव्यवस्थेचे उतरंडीप्रमाणे शेणीवास्य रचना होती. समाजात जाती-उपजाती अस्तित्वात होती. प्रत्येक जातीचे आचरण ठरलेले असल्याने समाजात एकसंपत्ता नव्हती.

अस्पृश्यता :-

अस्पृश्यता म्हणजे स्पर्श करण्यास अयोग्य. अस्पृश्यता ही जातिसंस्वेतून उद्वेग आलेली एक सामाजिक संस्था आहे. या जातीच्या व्यक्तीचे दर्शन व संपादन हेही प्रायःसिद्ध मानले जात होते. यांनी गावाबाहेर वस्ती करावी. त्यांनी वापरलेले कोपतेही आंगी वापरू नये. प्रेताप्रमाणे त्यांना अपवित्र समजावे या विचारांचा पगडा होता. भारतातील 100 हजार जातींपैकी 85 जाती अस्पृश्य मानल्या आहेत. अतिपुराणा अस्पृश्य मानले जात होते. महार, मांग, चांगार या अस्पृश्य जाती असल्याने त्यांना गावाबाहेर ठेवण्यात आले.

ब्राम्हण समाजाचे प्रभुत्व :-

समाजामध्ये वर्णव्यवस्था खोलवर रुजून त्यातून जातीवंदा वृद्ध फोकावला होता. ब्राम्हणांना प्राचीन काळापासून शास्त्राने षट्कर्मे नेमुन दिलेली असून त्यांचे अश्विन, यजन, याजन, अर्घ्यापन, दान व प्रतिग्रह यांचा समावेश होता. त्यामुळे समाजात ब्राम्हणांचे कर्ष निमणि शाले होते. त्यातच ब्राम्हणांच्या हातात सत्ता गेल्याने त्यांचे विशेष महत्त्व वाढले गेले.

आहार :-

आहार हा सर्वांचा साखा नव्हता. उच्चवर्णा आहारात दही, दुध, तुप, गव्हाची चपाती, ज्वारी- बाजरीची आकरी, पोकी, गोड पदार्थ, लोणचे, निरनिराऱ्या पदार्थांचा रसदेखील असे.

मराठंमध्ये साधारणतः बानशीची आकरी व डामीची आमची असत.

समाजात शाकाहार, मांसाहार प्रचलित होता. उस्तवाच्या व सणांच्या दिवशी पशुबधी दिला जात असे. सणांच्या दिवशी 'पुरणपोधी' के ली जात असे. डवारीची व बानशीची आकरी हे प्रमुख उद्योग होते.

केशत्रुषा व वेशत्रुषा :-

स्त्रीपुरुषांची केशत्रुषा व वेशत्रुषा साध्या स्वरूपाची होती. स्त्रियांना वेगवेगळ्या प्रकारची वेशत्रुषा - केशत्रुषा करवता आकृत असे. नट्यापुरुषांची हॅस असे. सोदसप्रसावनांचा वापर केला जात असे. श्मिंत - खि पुरुष 'घोतर' नेसत असत. अंगात गालाच्या कपड्यांची नाके, अंग, अंगरखा, डगला, कुडने, अशी होती. त्याप्रमाणे डोक्याला पगडी असे. स्त्रिया साडी-चोरी वापरत. त्याचप्रमाणे परकर, लेईगा, जोड्या, कावोळी, लुगडी वापरत. मुरखीम समाजातील स्त्रिया रसुवर, कमीन व जोडणी अशी वेशत्रुषा करत.

गुलामगिरी :-

एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्रात मानवतेला कावोळी - फासणारी गुलामगिरीची पद्धत अस्तित्वात होती. पूर्वी वैदिक काळात दासांचा वंश होता. दास हा गुलाम या अर्थाने वापरण्यात येऊ लागला. एकोणिसाव्या शतकातील गुलामांना वेगवेगळ्या मावाने ओढवता जात असे. उदा. दासराखी - लेकावेदे, बयळी, पोरगे, कसविणी ३. गुलामांचे सर्व जीवन मालकांच्या मर्जीवर अवलंबून असे. नैसर्गिक कारणामुळे गुलामगिरीची प्रथा सुरु होती असे नव्हे, तर गुलामांचा व्यापारी यत्न होता.

स्त्रीजीवन :-

एकोणिसाव्या शतकातील समाजव्यवस्था 'पुरुषप्रधान' होती. मालमतेचे अधिकार फक्त पुरुष वर्गासिध होते. समाजात स्त्रीची स्थिती मात्र अत्यंत वाईट होती. स्त्रीला घमशास्त्रे, रुठी - पेरयरा, चालीरिती, यांच्या बंधनात सर्व बाजूंनी अडकले होते. तिच्याकडे एक श्रोगवस्तु म्हणून पाहिले जाई 'बुल' आणि 'मुल'. एकमेव तिचे काम होते. या काळात स्त्रीला गुलामांप्रमाणे वाचवले जात असे. बालविवाहाची प्रथा - सुद्धा अस्तित्वात होती.

विधवा विवाहास बंदी होती.

ब्राम्हण समाजातील स्त्री विधवा साहाय्यस तिचे केशवपन व गुंडन करण्याची प्रथा रुढ होती. अशा विधवांना आयुष्यभर अपमानित व परावहेची जीवन जगावे लागत असे.

मनोरंजन :-

समाजामध्ये वेगवेगळ्या प्रकारची मनोरंजनाची साधने होती. सर्वसामान्यांचे मनोरंजन शिकार, जुगार, खेळणे, मळलुनुद्य, झोम खेळणे वासरी वाजवणे, कोंबड्यांच्या सुजी व मेढ्यांची टक्कर अशा माध्यमातून हेत असे. श्रमितांचे मनोरंजन नृत्य, संगीत, गायन, वादन वगैरे माध्यमातून हेत असे. आनंदाच्या दिवशी पाहुण्यांच्या आगतस्वागताच्या वेळी, स्वारी निरवणुड असेल तर अशा वेळेस वेस्थाचे नाचगान हेत असे.

अंलकार :-

स्त्री-पुरुषांना विभिन्न प्रकारचे अंलकार वापरण्याची मोठी होस होती. पुरुष अंगठी, कंठरु, थोकडा, कुडक्या, भिकराकी, पदक, दिवळ, पावत्रक, वाजुवंद वापरत असत. स्त्रिया वेणीच्या पेडात कुकरी, मच्छ, कुमा, बोर-विमण्या, सीताफळ, आवळा व मोर इत्यादी अंलकार वापरत. जाकात नथ, कानात वुणडी, काप, कणफुडे, बाक्या, मोकरे, कुडी, कुडक्या व कुडले घालत. वाजुवंद व चाकी हे दातात घालत. गीठ, दोर, कंगणे, गजरे, पाटल्या, तोडे, पोचे, बांगड्या हे हातातीळ बांगड्यांचे प्रकार होते. पेंजण, गुज्या, वाक्या, लोड्या, व बागव्या हे हे पेंजणातीळ अंलकार होते. मंगडसुन, जोडवी, नथ, बांगड्या, हे सुवासिनीचे अंलकार त्या काळी मोठ्या प्रमाणात वापरले जात असत.

- वरील मुद्द्यांच्या आरावावरून आपल्याला असे सांगता येते की एकोणीसाव्या शतकातील समाज आधुनिक विचार व ज्ञानाअभावी मागासलेला होता. सती पद्धती, बालविवाह, विधवा विवाहास बंदी, केशवपन अशा अविष्य प्रथापुढे एकोणीसाव्या शतकातील स्त्रीजीवन आळाबळे होते. समाजात जातीव्यवस्था, असृष्ट्यता योसारखे अनेक दोष आसून येतात. त्यापुढे १८०० शतकाची सुरुवातीची काही वर्षे महाराष्ट्रातील समाज मागासलेला होता.

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha's
VIVEKANAND COLLEGE (Autonomous), KOLHAPUR

Class B.A.II Sem

Div

दिनांक - 5/8/19/2021

Roll No. 5098

नांव - कृष्णाली शिकान कांबळे

Subject HSRM

Test / Tutorial No.

Q.1] 19 व्या शतकातील महाराष्ट्रातील सामाजिक परिस्थिती ?
→ 19 व्या शतकातील काळात महाराष्ट्रातील समाजात कठोर व्यवस्था, जातिव्यवस्थेतील कडक निर्बंधांना विशेष महत्त्व प्राप्त झाले होते. वैज्ञानिक दृष्टिकोण व बुद्धिप्रभाव या पेक्षा समाजजीवनातील कडक चालीशिती, रुढी, परंपरा व गृहप्रमाणाला विशेष महत्त्व होते. धार्मिक आचार व विचारांचा प्रभाव समाजजीवनावर पडला होता. भारतीय समाजाचे कडक वैशिष्ट्य म्हणजे 'एका गावात दोन गाव' हे होय. महाराष्ट्र त्याला अपवाद नव्हता. एक वेशीच्या गावातील गाव आणि दुसरे वेशीबाहेरील गाव. हिंदू धर्म व धर्म, मार्तंडांनी बनविलेल्या जाती व जातिव्यवस्थेमुळे यथे गावेच दुभागलेली आहेत असे नाही तर माणसांची मनेसुद्धा दुभागलेली आहेत. अस्पृश्यांचे पाठवडे वेगळे समभवेत वेगळे आहेत. अस्पृश्यांना त्यांनी हिंदू मानले पण बांधव कधीच मानले नाही. सामाजिक विषमता हे या काळातील हिंदू समाजस्थेचे खास वैशिष्ट्य बनले होते.

1] धार्मिक जीवन :-

या काळातील समाजजीवनावर धार्मिक आचार व विचारांचा मोठा प्रभाव होता. परंतु पेशवेकाळात धर्माची मुलभूत तत्वे बागूला पडली होती. धार्मिक आचार, परंपरा, कर्मकांड व व्रतवैकल्ये यांना महत्त्व प्राप्त होते. हिंदू धर्माचे

शुद्ध स्वल्प नष्ट झाले होते. म्हिं ब्राह्मण भोजन धर्म, कर्मकांड यांचे महत्त्व वाढले होते. समाजात ऐतच्छास्त्र व शास्त्री पुरोहितांचा वर्ग निर्माण झाला होता. उत्तर पेशवर् कालखंडात तर याचा कळस झाला. ज्योतिष, मूर्त, शुभाशुभ, नाम, जप, दान इत्यादींमध्ये स्तोत्र माजले व्रतकल्ये, नामजप अनुष्ठाने केल्याने पापहीलन होते. या काळातील लोकांचा अनुष्ठानावर ब्रुह विश्वास होता. त्यामुळे लोक अनेक प्रकारची अनुष्ठाने करत. अनुष्ठानावर भरमसाट खर्च केला जात असे. समाजातील अंधश्रद्धा, कर्मकांड, व्रतकल्ये यांचा पुरोहितांनी आपल्या फायद्यासाठी उपयोग करून घेतला. अशा प्रकारे अनेक अनिष्ट रुढी, परंपरा, अंधश्रद्धा आद्योद्य आचार व विचार यांनी महाराष्ट्रमिथ्या धार्मिक जीवन अळाळले होते.

२) अंधश्रद्धा व व्रतकल्ये :-

पेशवेकाळात व्रतकल्येना, भोक्त-सुट समजुती व अंधश्रद्धेत ठुत आला होता. हाने, व्रते, अनुष्ठाने, उपवास केल्याने परमेश्वराची व ग्रहांची कृपा होते ही समजुत ब्रुह झाली होती. मंत्रप्रताने अंकटे दुर होतात. अरिष्ट टळते अशी समजुत होती. पायबुण, शकुन, अपशकुन यावर लोकांचा विश्वास होता. या काळातील समाज ग्रहनाला मोठे अरिष्ट मानत होता. ग्रहना-मुळे आपल्यावर ग्रहांचा कोप होऊ नये म्हणून ग्रहण काळात लोक कुवतीप्रमाणे वनान, दान व जप करत असत. मंत्रप्रत, भुतबाधा, चेदुक, जारण-मारण-तारण, जादुटोणा यावर अज्ञानी लोकांचा विश्वास होता. या अंधभीत वा. कृ. भावे म्हणतात. 'कोकणाची भुते हेशावरच्या भुतापेक्षा जास्ती

सद्व्याज होती. अशा प्रकारच्या अंशग्रहणाच्या काळात हिंसातात.

३) जातिव्यवस्था :-

१९ व्या शतकाच्या प्रारंभी जातिव्यवस्थेचा, जातिसंस्थेचा समाजात मोठा प्रभाव होता. जातिव्यवस्थाही एक या समाजातील अयंकर पद्धती आहे. भारतात या जातिव्यवस्थेत हजारो जाती आहेत. त्याशिवाय क्षुद्र - अतिक्षुद्र, अस्पृश्य, आहिवासी, भक्के - विमुक्त समाज अशा सामाजिक व आर्थिक दृष्ट्या अधोगतीला गेलेले समाज या जातिव्यवस्थेच्या पोटी जन्माला आले आहेत. जातिव्यवस्थेमुळे मनुष्य ज्या जातीत जन्माला आला ती त्याची जात ठरते. जातीबरोबरच त्याचा धर्म ठरतो. ~~मनुष्याची किंमत गुणावरून न ठरता ती त्याच्या जन्म घेतलेल्या जातीवर ठरते.~~ एका जातीच्या माणसाला त्याच्या जातीची कोडी फोडून दुसऱ्या जातीत अयुष्यभर जाता येत नसे. तो ज्या जातीत जन्माला येतो, त्याच जातीत आयुष्यभर जगून त्या जातीतच मरतो. समाजात प्रत्येक जातिला सामाजिक स्थान आहे. या स्थानानुसार प्रत्येक जातिला सामाजिक हक्क, अधिकार व कर्तव्य लाभली होती. उच्च व कमी जातींना अनेक प्रकारचे विशेषाधिकार मिळाले होते तर कनिष्ठ, नीच जातीच्या लोकांना खूलक्षुत मानवी हक्कांपासून वंचित ठेवले होते. अशा प्रकारची १९ व्या शतकातील प्रारंभी अवस्थेचे हिंसाते.

४) वेढबिगार :-

उत्तर पेशवाईकाळात वेढबिगार पद्धत अस्तित्वात होती. अतिक्षुद्र जातीतील

लोकांना वेठविगार म्हणून वापरले जाई. वेठविगार ना सरकारी बांधकाम, रस्ते, दुरुस्ती करणे, सरकारी गवत कुरणे कापणे, इनामदार, जहागिरदार, देशमुख इत्याही महत्त्वाच्या वतनदारांच्या धरी वेठविगार असत. त्यांच्याकडून सर्व प्रकारची कामे करून घेतली जातात. छत्रपती, पेशवे, सरदार, जेठ्या, प्रवास, शिकार व तीर्थक्षेत्रास जात तेव्हा त्यांच्या प्रवासाची शहण्याची सहित्याची, जेवणखाने व पाण्याची सोय करण्यासाठी कुंभार, सुतार, गुरवा व लोहार इत्याही जातीतील लोकांना वेठविगार वापरून वाचवले जात असत.

डो हास - हासी :-

पेशवारी काळात महाराष्ट्रात हास-हासीची पद्धत अस्तित्वात होती. हास-हासीना साधारणता गुलामाप्रमाणे वागविले जाते. हासांना 'पोरगे' म्हणतात तर हासींना कुणबिणी म्हणत. घरबुती कामासाठी हास-हासींना ठेवत असत. पेशवे काळात हासाची (पोरगाची) किंमत 125-150 होती. हासीची (कुणबिणीची) किंमत 60-70 रु होती. हास-हासींना सोबदला देऊन, पर्यायी व्यक्ती हेऊन मुक्तता करून घेता येत असे. हास-हासी महतार इनाम्यानंतर मालकांच्याची हास्यातून मुक्तता करित असत.

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha's
VIVEKANAND COLLEGE (Autonomous), KOLHAPUR

Class _____

Div _____

Roll No. _____

Suppliment No. _____

Subject _____

Test / Tutorial No. _____

ब] स्त्रीजीवन :-

व्या. शतकाच्या पुरंभीच्या काळात महाराष्ट्रातील समाजव्यवस्था ही पुरुषप्रधान होती. मालमतेचा अधिकार फक्त पुरुषालाच होता. - मात्र या काळात स्त्रियांची स्थिती मात्र अत्यंत वरिष्ठ व कळनाजनक होती. स्त्री जीवन हे धर्मशास्त्रे, कठी, परंपरा चालीरीती यांच्या बंधनात सर्व बाजूंनी जखडने गेले होते. हिंदू समाज होते. कुल व मुल हीच तिची मुलभुत कर्तव्ये ठरविली होती. या काळातील स्त्रियांविषयीच्या वरिष्ठ चालीरीती रुढी, परंपरा थोडक्यात पुढीलप्रमाणे :-

अ] सती पद्धती :-

सती पद्धती म्हणजे स्त्रीजीवनाला मोठा शाप होता. पेशवेकाळात या पद्धतीला प्रतिष्ठा प्राप्त झाली होती. सतीची चाल म्हणजे माणुसकीला काळीमा फासगारी पद्धत होती. पेशवेकाळात सतीच्या प्रथेस प्रोत्साहन मिळाले. 10-12 वर्षांच्या मुलीमुलाना सुद्धा सती जावे लागे. काही वेळा सती जाण्यास जबरदस्ती केली जात.

ब] बालविवाह :-

पेशवाईत सरिस बालविवाह होत असत. मुलगी ८ ते ९ वर्षाच्या पुढे लग्नाशिवाय बाहिल्यास चेडा पेशवाईत अधर्म मानला जात असे. मुलाच्या लग्नाचे वय १२-१३ वर्षांचे असे पण पुरुष युद्धात भागीच्या बोगात मृत्यु पावल्यास त्या मुलास सर्व आशुष्य विधवा अवस्थेत धालवा लागे.

क] विधवा विवाहास बंधी :-

ब्राह्मण समाज व १६ कुळी क्षत्रिय मराठा यांच्यात विधवांच्या विवाहास बंधी होती. शुद्ध व अतिशुद्ध समाजात विधवांच्या विवाहाला परवानगी होती.

ड] केशवपन :-

ब्राह्मण समाजात विधवा स्त्रीचे केशवपन व मुंडन करण्याची प्रथा सुरु होती. केशवपन केल्याने ती विदुष दिग्भावी होई हेतू होता. या विधवेस परावलंबी व अपमानित जीणे आशुष्यभर जगावे लागत असे.

इ] बहुपत्नीकत्व :-

१९ व्या शतकातच्या पारंभी बहुपत्नीकत्वाची चाल मोठ्या प्रमाणात अस्तित्वात होती. सरदार, जहागीरदार, वतनहारांच्यात ही प्रथा सरिस सुरु होती. त्यामुळे पुरुष कोणत्याही वयात कितीही लग्न करित असत. विवाहवाह्य संबंध ठेवण्यास पुरुषांना परवानगी

होती. अंगवस्त्र ठेक्यासही मान्यता होती.

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha's
VIVEKANAND COLLEGE (Autonomous), KOLHAPUR

Class B.A.II

Div.

Date 14/11/19 11:00

Roll No.

4632

Suppliment No.

Subject

H.SRM

Name -
Test / Tutorial No.

Pallavi Yashwant Kamble.

① एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभीची महाराष्ट्रातील सामाजिक परिस्थिती स्पष्ट करा.

प्रस्तावना - १९

१९ व्या शतकातील महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेच्या चळवळीचा इतिहास पाहण्यापूर्वी १९ व्या शतकाच्या प्रारंभी अशील समाजजीवनाचे स्वरूप काय होते हे पाहणे आवश्यक ठरते. ते अद्यासल्याशिवाय समाजसुधारणेच्या चळवळीच्या इतिहासाचे आकलन होत नाही. या काळात महाराष्ट्रातील समाजात वर्गव्यवस्था, जातिव्यवस्थेतील कडक निर्वंधांना विशेष महत्त्व प्राप्त झाले होते. वैज्ञानिक दृष्टिकोन व बुद्धिप्रामाण्यवाद आपेक्षा समाजजीवनातील चालीरीती, रुढी, परंपरा व श्रेष्ठप्रामाण्याला विशेष महत्त्व होते. धार्मिक आचार व विचारांचा प्रभाव समाजजीवनावर पडला होता.

① धार्मिक जीवन -

या काळातील समाजजीवनावर धार्मिक आचार व विचारांचा मोठा प्रभाव होता. परंतु पेशवेकाळात धर्माची शुद्धता तत्वे वाजूला पडली होती. धार्मिक आचम, परंपरा, कर्मकांड व व्रतवेकल्ये यांना महत्त्व प्राप्त झाले होते. हिंदू धर्माचे शुद्ध स्वरूप नष्ट झाले होते. ब्राह्मण भोजने, दानधर्म, कर्मकांड यांचे महत्त्व वाढले होते. समाजात शेतकरी व आसरी पुरोहितांचा वर्ग निर्माण झाला होता. उत्तर पेशवाई कालखंडात तर याचा कळस झाला. ज्योतिष, मुहूर्त, शुभाशुभ व्रते, नाग, जप, दान इ. श्लोम माजिले. व्रतवेकल्ये, नामजप, अनुष्ठाने केवळाने पापक्षालन होते. देवदेवतांची कृपा होते असा विचार रुढ झाला.

धर्मगुरु, शास्त्री, पंडित या इत्येव वर्णसंज्ञासुद्धा) ज्ञेया धर्मा-
व धर्मतत्त्वांच्या विस्मर पडला होता. धर्मच्या नावाखाली
सर्वत्र अधर्म माजला होता. तंत्र-मंत्र, जादूटोणा, मूतपि-
विद्या यांना या काळात विशेष महत्त्व प्राप्त झाले होते.

② अंधश्रद्धा व प्रतियेकत्वे -

पेशवेकाळात प्रतियेकत्वांना,
मोक्षमंथ समजुली व अंधश्रद्धेस उत झाला होता. दाने, प्रते,
अनुष्ठाने, उपवास केल्याने परमेश्वराची व अज्ञांची कृपा
होते ही समजूत दृढ झाली होती. मंत्रतंत्राने संकटे दूर
होतात. ऋ अरिष्ट टाळते अशी समजूत होती. प्रतां-
नाचे ती कश्याची पद्धत व त्यांची फळे वासवंदीचे
व्यापक उल्लेख मराठी कागदपत्रात मिळतात. पायशुण, शकुन
उपशकुन, थावर लोकांच्या विश्वास होता. या काळातील
समाज ग्रहणाला मोठे अरिष्ट मानत होता. ग्रहणामुळे
आपल्यावर अज्ञांचा कोप होऊ नये म्हणून ग्रहण-काळात
लोक कुवतीप्रमाणे स्नान, दान व जप-करणे करतात.
मंत्रतंत्र, मूतवाद्या, येडूक, जाशु माशु-ताशु, जादूटोणा थावर
अज्ञानी लोकांच्या विश्वास होता.

③ जातिव्यवस्था -

१९ व्या शतकाच्या प्रारंभी जातिव्यवस्थेच्या,
जातिसंस्थेच्या समाजात मोठा प्रभाव होता. जातिव्यवस्था ही
एक या समाजातील अंधंकर पद्धती आहे. भागसाट्या जीवनार
सर्व प्रकारच्या प्रभाव पाडून त्याचे नियंत्रण ही करते. काश्तात
या जातिव्यवस्थेत अज्ञाने जाती आहेत. त्याशिवाय शुद्र-अतिशुद्र,
अस्पृश्य, आदिवासी, बरेके विमुक्त समाज अशा सामाजिक
व आर्थिकदृष्ट्या उन्नीगतीला गेलेले समाज या जातिव्यवस्थेच्या
पोटी पन्नासा झाले आहेत. या जातिव्यवस्थेला धर्मशास्त्रांच्या,
स्मृती व पुराणांच्या आदार होता. त्यामुळेच जातिव्यवस्थेचे
भागसाट्या सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, राजकीय व सांस्कृतिक
जीवनावर पोलादी पकड ठेवून कडक नियंत्रण ठेवले होते.
जातिव्यवस्थेमुळे मनुष्य ज्या जातीत जन्माला आला ती त्याची

जात ठरते. जातीवरोधस्य त्याच्या बंधा ठरतो. अनुष्ठावी किंमत गुणावरून न ठरता ती त्याच्या जन्म वेतलेल्या जातीवर ठरते. प्रका जातीच्या माणसाला त्याच्या जातीची कोडी फोडून दुसऱ्या जातीत जाता येत नसे. तसेच त्याला त्याच्या जातीच्या बंधा सोडून दुसऱ्या जातीचा बंधाडी करता येत नसे. तो ज्या जातीत जन्माला येतो, त्या त्याच्या जातीच्या आशुष्ठावर जन्म त्या जातीतच भरतो. जातिसंस्केने वैशिष्ट्यपूर्ण आशी प्रक नुतसुच तयार केली येती. समाजात प्रत्येक जातीला स्वतः सामाजिक स्थान होते.

४) अस्पृश्यता -

हिंदू धर्मातील वर्णव्यवस्थेची परिणती जातिव्यवस्थेत आली आहे. जातिव्यवस्थेच्या या विषवृत्ताला 'अस्पृश्यता' हे नागलेले महाविषारी फळ होय. हिंदू समाजरचनेने व या देशातील श्रामीण जीवनात असणाऱ्या 'असुतेदारी' पद्धतीने जातीयतेचे व अस्पृश्यतेचे घोषण करून त्यांना वृद्धिंगत करव्याचे, खिन्न करव्याचे काम केले आहे. १९००चा शतकात धर्मशास्त्रांच्या, उन्मृतीकारांच्या, पुराणांच्या प्रभावात हिंदू समाज व्यवस्था समाजरचनेपर होता. त्यांनी हिंदू समाज व समाजाचे व्यवहार जखून, बांबून टाकले होते. या धर्मग्रंथांनीय शूद्र, अतिशूद्र, चांडाल, दास अशा फनिष्ठ व सामाजिकदृष्ट्या हीन दर्जाच्या जातींच्या जन्म आलेला आहे. ते या समाजाच्या चालत्या पायरीचे म्हणून अस्पृश्य मानले. 'अस्पृश्य' म्हणून त्यांना गावकुसावाहेर कायमचे वस्ती करून ठेवले. त्यांना बाणेशडी कामे दिली. ही कामे करव्यात त्यांनी काडी करून केली तर त्याला फुडक, कडोर शिंदीची तरतुदसुद्धा करून ठेवली. उत्तर पेशवेकाळात महार, मांग, दोर व चांभार गांना अस्पृश्य म्हणून वागविले जात होते.

५) वेढविगार -

उत्तर पेशवाईत वेढविगार पद्धत अस्तित्वात होती. अतिशूद्र जातीतील लोकांना वेढविगार म्हणून वापरले जाई. वेढविगारांना सरकारी चांबकाम, रस्ते दुरुस्ती करणे,

महकाशींग गवत, कुशोलां कापणे, इमाइनामदार, जहागीरदार
 देशमुख इ. महत्त्वाच्या वतनदारांच्या घरी वेढबिगार असत.
 त्यांच्याकडून सर्व प्रकारची कामे करून घेतली जात. छत्रपती
 पेशवे, सरदार जेव्हा प्रवास, शिकार व लीजिदेत्रास जात
 तेव्हा त्यांच्या प्रवासाची, वाड्याची, साहित्याची, जेवणाबाबत
 व पाव्याची सोय करव्यासाठी कुंभार, खुतार, खुश्व व
 लोडार इ. जातीतील लोकांना वेढबिगार म्हणून राबवे
 लागत असे.

⑥ दास - दासी -

पेशवाई काळात महाराष्ट्रात दास-दासीची पद्धत
 अस्तित्वात होती. दास-दासींना साधारणतः गुलामप्रमाणे वागविले
 जात असे. दासांना 'पोरगे' म्हणत तर दासींना 'कुठावीण'
 म्हणत. घरघुती कामासाठी दास व दासी ठेवत असत. सरदार,
 जहागीरदार राजे व त्यांच्या दरबार यांच्या पदरी हे
 दास व दासी असत. पेशवेकाळात दासांची (पोरग्यांची)
 किंमत 125-150 होती, तर दासींची (कुठावीणींची) किंमत
 60-70 रु. होती. दास-दासींना मोषदला देऊन, पयघी
 व्यक्ती देऊन मुक्तता फक्त घेतली असे. दास-
 दासी म्हातारे झाल्यानंतर मालक त्यांची दासवातून
 मुक्तता करित असे.

⑦ स्त्रीजीवन -

19 व्या शतकाच्या प्रारंभीच्या काळात महाराष्ट्रातील
 समाजव्यवस्था ही पुरुषप्रधान होती. मालमतेचा अधिकार
 फक्त पुरुषालाच होता. कुटुंबात पुरुषाचीच सत्ता चालत
 असे. मात्र या फाळात स्त्रियांची स्थिती मात्र अत्यंत वाईट
 व कळगाजनेक होती. स्त्री जीवन हे धर्मशास्त्रे, जुडी परंपरा
 चालीरीती यांच्या बंधनात सर्व पापुंजी जयाउले केले होते
 बंदिस्त झाले होते. मूल व मूल हीच स्त्री तिची मूलभूत
 कर्तव्ये ठरविली होती. भोगवस्तू म्हणून तिच्याकडे पाहिले
 जात होते. तिचा आचार व विचारांचे स्वातंत्र्य नव्हते.
 शिक्षणाचा अधिकार नव्हता. धर्मग्रंथ व शास्त्रे पाचव्याच्या

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha's
VIVEKANAND COLLEGE (Autonomous), KOLHAPUR

Class BA. II

Div. -

Roll No. 4632

Suppliment No. -

Subject HSRM

Name-

Test / Tutorial No.

Pallavi Yashwanti Kamble

अधिकार नव्हता. तिला बेदोक्त पद्धतीने कोणताही संस्कार करून घेण्यास मुक्ता नव्हती. संस्कारविहीन तिला शुद्ध आस्थेचा वागविले जात असे होते. झिज्यांविषयीच्या या काळात बर्झट चालीरीती, रुढी, परंपरा यांचा थोडक्यात आढावा घेऊन प्रयोगे.

अ) सती पद्धती-

सती पद्धती म्हणजे स्त्रीजीवनाला मोठा धाप होता. पेशवेकाळात या पद्धतीला प्रतिष्ठा प्राप्त झाली होती. सती जाणाऱ्या विधवा स्त्रीयांची स्थिती कमी व केवळवणी होत असे. सतीची चालच म्हणजे माधुसूयीला काळिमा फासणारी पद्धत होती. पेशवे काळात सतीच्या प्रयोगे प्रोत्साहन मिळाले. 10-12 वर्षांच्या मुलीलासुद्धा सती जावे लागे. काही वेळा सती जाण्यासाठी जबरदस्ती केली जात असे. देशस्थपेक्षा कोकणस्थ ब्राह्मण सतीच्या चालीला पुराच काळ चिकटून राहिले.

ब) बालविवाह-

पेशवाईत अरिस्त बालविवाह होत असे. मुलगी 7 ते 9 वर्षांच्या वुढे लग्नाशिवाय राहिल्यास पेशवाईत अर्थाने मानला जात असे. मुलाचे लग्नते वय 12-13 वर्षांचे असे. पण पुरुष वुढ्यात आधीच्या रोगात गेल्या पावल्यास त्या मुलीला सर्व माणुष्य विहवा होवयाचेत बालविवाह लागे.

क) विधवा विवाहास बंदी-

ब्राह्मण समाज व १६ कुळी क्षत्रिय मराठा यांच्यात विधवांच्या विवाहास बंदी होती. शुद्र व अतिशुद्र समाजात विधवांच्या विवाहाला पश्चानगी होती.

उ) केशवपन-

ब्राह्मण समाजात विधवा स्त्रींचे केशवपन व मुंडन करण्याची प्रथा सुरु होती. केशवपन केल्याने ती विद्रूप दिसावी हा हेतू होता. या विधवेस परावलंबी व अनपमानीत पणे आशुष्यभर जगावे लागत असे.

इ) बहुपत्नीकत्व-

१९ व्या शतकाच्या प्रारंभी बहुपत्नीकत्वाची चाल मोठ्या प्रमाणात अस्तित्वात होती. अरदार, जहागीरदार वतनदारांच्यात ही प्रथा सर्वांस सुरु होती. त्वामुळे पुरुष कोणत्याही वयात कितीही लजे करीत असत. विवाहबन्ध संबंध ठेवण्यास पुरुषांना पश्चानगी होती. अंगवस्त्रा ठेवण्यास मान्यता होती.

ब्राह्मिवाय या काळात स्त्रीजीवनाशी निगडित देव्या देवादासींची पद्धत रुढ होती. तसेच बाला-जरा विवाहसुद्धा काही प्रमाणात होत असल्याची अनेक उदाहरणे उत्तर पेशवाईत मिळतात. ब्राह्मिवाय नरखडी, बालिका इत्या इत्यादींसारख्या अनेक अनिष्ट प्रथा रुढ होत्या. महाराष्ट्रात बंग्रजांची राजवट सुरु झाली तेव्हा येथील समाज व आधुनिक वैज्ञानिक व बुद्धिप्रामाण्यवादी विचारांपासून शेकडो योजने दूर होता. मूलभूत स्वातंत्र्य, सामाजिक समता, बंधुभाव, पुरोगामी विचार या बाबी स्विकारण्यास या समाजाची तयार नव्हती. म्हणूनच १९ व्या शतकात हा समाज गतिहीन होऊन बसला होता.

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha's
VIVEKANAND COLLEGE (Autonomous), KOLHAPUR

Class B.A. II Sem. III Div Unit test Roll No. 5040

Suppliment No. _____ Subject HSRM

Test / Tutorial No. कृष्णा चंद्रकांत देवकुळे दिनांक 5-8-2019

प्र. 9

9e व्या शतकातील महाराष्ट्रातील सामाजिक परिस्थिती ?

उत्तर:- 9e व्या शतकातील काळात महाराष्ट्रातील समाजात जीव्यवस्था, जातिव्यवस्थेतील कडक निर्बंधांना विशेष महत्त्व प्राप्त झाले होते. वैज्ञानिक दृष्टिकोण व बुद्धि प्रभाववाद यापेक्षा समाजजीवनातील कडक चालीरिती, कंठी, परंपरा व ग्रंथप्रामाख्याला विशेष महत्त्व होते. धार्मिक आचार व विचारांचा प्रभाव समाजजीवनावर पडला होता. भारतीय समाजाचे ठळक वैशिष्ट्य म्हणजे प्रकृ गावात दोन भाव होते होय. महाराष्ट्र त्याला अपवाद नव्हता. प्रकृ वेशीच्या आतील गाव धार्मिक दुसरे वेशीवठेरील गाव हिंदू धर्म व धर्ममार्तंडांनी बनविलेल्या या वर्ण व जातिव्यवस्थेमुळे येथे गावेच दुभंगलेली आहेत असे नाही, तर गाठासांची मनेसुद्धा दुभंगलेली आहेत. अस्पृश्यांचे पाणवटे वेगळे, मसनावटे वेगळे आहेत. अस्पृश्यांना त्यांनी हिंदू मानले, पण बांधव कधीच मानले नाही. सामाजिक विषमता आहे या काळातील हिंदू समाजस्थानेचे खास वैशिष्ट्य बनले होते.

9. धार्मिक जीवन

या काळातील समाजजीवनावर धार्मिक आचार व विचारांचा मोठा प्रभाव होता. परंतु पेशवेकाळात धर्माची मुलभूत तत्वे वाजूला पडली होती. धार्मिक आचार, परंपरा, कर्मकांड व तत्त्वकल्पे यांना महत्त्व प्राप्त होते. हिंदू धर्माचे शुद्ध स्वरूप नष्ट झाले होते. ब्राम्हण भोजने, दानधर्म, कर्मकांड यांचे महत्त्व वाढले होते. समाजात पेत्याऊ व आकशी, पुरोहितांच्या वर्ग निर्माण झाला होता. उत्तर पेशवाई काळात तर याचा कळस झाला. ज्योतिष, मुहूर्त, शुभाशुभ होते, नाम, जप, दान इत्यादींचे स्तोत्र भाजले. तत्त्वकल्पे, नामजप अगुछाने केल्याने पापक्षालन होते.

या काळातील लोकांचा, अनुष्ठानावर दृढविश्वास होता. त्यामुळे लोक अनेक प्रकारची अनुष्ठाने करत. अनुष्ठानावर भरमसाट खर्च केला जात असे. समाजातील अंधश्रद्धा, कर्मकांडे, व्रतवैकल्ये यांचा पुढोढितांनी आपल्या फायद्यासाठी उपयोग करून घेतला. अशाप्रकारे अनेक अमिष्ट कठी, परंपरा, अंधश्रद्धा आयोज्य आचार व विचार यांनी महाराष्ट्रातील धार्मिक जीवन झाकोळलेले होते.

२. अंधश्रद्धा व व्रतवैकल्ये :-

पेशवेकाळात व्रतवैकल्यांना, भोकसाट. समजुती व अंधश्रद्धेत अत आला होता. दाने, व्रते, अनुष्ठाने उपवास केल्याने परमेश्वराची व ब्रह्मांची कृपा होते ही समजुत दृढ झाली होती. संतज्ञाताने संकटे दुर होतात. अरिष्ट टाकते अशी समजुत होती. पायबुठा, शकुन, अपशकुन यावर लोकांचा विश्वास होता. या काळातील समाज ब्रह्मणाला सोठे अरिष्ट मानत होता. श्रद्धेमुळे आपल्यावर अंधांचा कोण होऊ नये म्हणून ब्रह्मण काळात लोक कुवती प्रमाणे व्रत, व्रत व्रत जप करत असत. मंत्रतंत्र, भुतबाधा, चेटुक, जांरठा, मारठा, तारठा, जादु टोणा यावर अंधानी लोकांचा विश्वास होता. या संदर्भात वा. कृ. भावे म्हणतात. 'कोकणची भुते देशावरच्या भुतांपेक्षा जास्ती खट्याळ होती. अशा प्रकारच्या अंधश्रद्धा या काळात दिसतात.

३. जातिव्यवस्था :-

१८व्या शतकाच्या प्रारंभी जातिव्यवस्थेच्या जातिसंस्थेच्या समाजात मोठा प्रभाव होता. जातिव्यवस्था ही एक या समाजातील अचंकर अचंकर पध्दती आहे. भारतात या जातिव्यवस्थेत हजारो जाति आहेत. त्याशिवाय शुद्ध, अशुद्ध, अस्पृश्य, आदिवासी, भटके, विमुक्त समाज उम्रा सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या अद्योगतीला गेलेले समाज या जातिव्यवस्थेच्या पोटी जन्माला आले आहेत. जातिव्यवस्थेमुळे मनुष्य ज्या जातीत आला तरी त्याची जात ठरते. जाती बरोबरच त्याचा हांडा ठरतो. मनुष्याची किंमत गुणांकन न ठरता ती त्याच्या जन्म घेतलेल्या जातीवर ठरते. प्रका जातीच्या भागसाला त्याच्या

जातीची कुठळी फोडून दुसऱ्या जातीत जाता येत नये. ती ज्या जातीत जन्माला येतो त्याच जातीत आद्युष्यभर जगून त्या जातीतच मरतो. समाजात प्रत्येक जातीला सामाजिक स्थान आहे. या स्थानानुसार प्रत्येक जातीला सामाजिक हक्क, अधिकार व कर्तव्ये वाझानी होती. कुव्व व वरील जातींना अनेक प्रकारचे विशेषाधिकार मिळाले होते. तर, कनिष्ठ, नीच जातीच्या लोकांना मूलभूत मानवी हक्कांपासून वंचित ठेवले होते. अशा प्रकारची १९ व्या शतकातील प्रारंभी असल्याचे दिसते.

४. वेठविगार

उत्तर पेशवाईत वेठविगार पद्धत अस्तित्वात होती. अतिशुद्ध जातीतील लोकांना वेठविगार म्हणून वापरले जाई. वेठविगारांना सरकारी बांधकाम, रस्ते ठोकणी, करणे, सरकारी शेत, कुरणे, कापणे, इनामदार, जहागिरदार, देशमुख इत्यादी महत्त्वाच्या वतनदारांच्या दारी वेठविगार असत. त्यांच्याकडून सर्व प्रकारची कामे करून घेतली जात. दरमिती, पेशवे, सरदार, जेहा प्रवास, शिकार व तीर्थक्षेत्रास जात तेव्हा त्यांच्या प्रवासाची, राहण्याची, साहित्याची, जेवणाच्या व पाण्याची सोय करण्यासाठी कुंभार, सुतार, गुरव व लोहार इत्यादी जातीतील लोकांना वेठविगार म्हणून राबवले जात असत.

५. दास - दासी

पेशवाई काळात महाराष्ट्र दास - दासीची पद्धत अस्तित्वात होती. दास - दासींना स्वाधारणता गुणामाप्रमाणे वागविले जात. दासांना पोद्दणे म्हणत तर दासींना कुणबीण म्हणत. घरगुती कामासाठी दास - दासींना ठेवत असत. पेशवेकाळात दासांची (पोद्दयाची) किंमत १२५ - १५० होती. तर दासींची (कुणबीणीची) किंमत ६० - ७० रु होती. दास - दासींना मोबदला देऊन, पर्यायी व्यक्ती देऊन मुक्तता करून घेता येत असे. दास - दासी म्हातारे झाल्यानंतर अन्न त्यांची दास्यातून मुक्तता करित असत.

६. स्त्रीजीवन

१९ व्या शतकाच्या प्रारंभीच्या काळात महाराष्ट्रातील समाजव्यवस्था ही पुरुषप्रधान होती. मालमत्तेच्या अधिकार फक्त

पुरुषाणां च होता मात या कृष्ण स्त्रियां च स्थिती माप अत्यंत
वाईट व कुराणाजनक होती स्त्री जीवन हे धर्मशास्त्रे कठी,
परंपरा, चाभीरिती शंभ्या बंधनात सर्व बांजुनी असजे गेले
होते बंदिस्त झाले होते चुल व मुल हीच तिची मुलभूत
कर्तव्ये ठरविली होती या काळातील स्त्री यांविषयीच्या वाईट
चालीरिती कठी परंपरा थोडक्यात पुढीलप्रमाणे :-

अ) सतीपद्धती :-

सतीपद्धती म्हणजे स्त्री जीवनाला मोठा शाप
होता. पेशवेकाळात या पद्धतीला प्रविष्टा प्राप्त झाली होती. सतीची
चाल म्हणजे माणुसकीला काळिमा फुसवारी पद्धत होती. पेशवेकाळात
सतीच्या प्रथेस प्रोत्साहन मिळाले. १७००-१७२० वर्षांच्या मुलींना सुद्धा
सती जावे लागे. काही वेळा सती जाण्यास जबरदस्ती केली जात.

ब) बालविवाह :- पेशवाईत सर्रास बालविवाह होत असत. मुलगी
२ ते ८ वर्षांच्या पुढे लग्नाशिवाय राहिल्यास पेशवाईत अधर्म मानला
जात असे. मुलांच्या लग्नाचे वय १२-१५ वर्षांचे असे पण पुरुष
सुद्धांत, सायीच्या रोगात मृत्यू पावल्यास त्या मुलीस सर्व
आयुष्य विधवा अवस्थेतच घालावावे लागे.

क) विधवा विवाहास बंदी :- ब्राह्मण समाजात व १६ कुळी क्षत्रिय मराठा
शांच्यात विधवांच्या विवाहास बंदी होती शुद्ध व अतिशुद्ध
समाजात विधवांच्या विवाहाला परवानगी होती.

३) केशवपन :- ब्राह्मण समाजात विधवा स्त्रीचे केशवपन व मुंडन
करण्याची प्रथा सुरू केशवपन केल्याने ती विधुप विसावी
हा ठेवू होता या विधवेस परावलेबी व अपमानित जीणे
आयुष्यभर जागावे लागत असे.

४) बहुपत्नीकत्व :- १८ व्या शतकाच्या प्रारंभी बहुपत्नीकत्वाची
चाल मोठ्या प्रमाणात आसित्वात होती. सरदार, जहागीरदार,
वतनदारांच्यात ही प्रथा सर्रास सुरू होती त्यामुळे पुरुष
कोठ्याही वयात कितीही जडने करित असत विवाहबाह्य
संबंध ठेवण्यास पुरुषांना परवानगी होती. अंगवस्त्रे ठेवण्यासही
मान्यता होती.

9/10

[Signature Box]

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha's VIVEKANAND COLLEGE (Autonomous), KOLHAPUR

Class B.A. II Div Unit test Roll No. 5138

Suppliment No. _____ Subject H.S.R.M.

Test / Tutorial No. kamble Swapnil Rajaram दिनांक 5-8-2014

प्रश्न 19 व्या शतकाच्या प्रारंभीची महाराष्ट्रातील सामाजिक परिस्थिती स्पष्ट करा ?

→ प्रस्तावना :-

इ. स. 1713 मध्ये जन्माला आलेली पेशवाई 1818 मध्ये संपुष्टात आली. इंग्रजांनी शनिवार वाड्यावर 'मुनियन जॅक' फडकवला आणि इंग्रजांचे महाराष्ट्रात राज्य सुरु झाले. महाराष्ट्रात आजपर्यंत कितीतरी राजकीय संघर्ष झाले. त्यातून कितीतरी राजकीय स्थित्यंतर घडून आले पण सामाजिक दृष्टीकोनातून विचार केला तर त्यात कोणताच बदल झालेला दिसत नव्हता. वैज्ञानिक दृष्टीकोन व बुद्धिप्रामाण्यवाद यापेक्षा समाज जीवनातील चालीरीती, रूढी-परंपरा व ग्रंथप्रामाण्याला विशेष महत्त्व होते. धार्मिक आचार व विचारांचा प्रभाव समाजजीवनावर पडला होता. भारतीय समाजाचे ठळक वैशिष्ट्य म्हणजे 'मूका गावात दोन गावे.' महाराष्ट्र याला अपवाद नव्हता. एक वेशीच्या आत गाव तर दुसरे वेशीबाहेरील. हिंदू धर्म व धर्ममार्तडांनी बनवलेल्या या वर्ण जातिव्यवस्थेमुळे येथे गावेच व माणसांची मने सुद्धा दुभंगलेली आहेत. अस्पृश्यांचे पाणवेढे वेगळे व मसनवट वेगळी आहेत. सामाजिक विषमता हे या काळातील हिंदू समाजरचनेचे खास वैशिष्ट्य बनले होते.

1 धार्मिक जीवन :-

या काळातील समाजजीवनावर धार्मिक आचार व विचारांचा मोठा प्रभाव होता. परंतु पेशवेकाळात धर्माची मुलभूत तत्त्वे बाजूला पडली होती.

धार्मिक आचार-विचार, परंपरा, कर्मकांड व व्रतवैकल्ये यांना महत्त्व प्राप्त झाले होते. हिंदू धर्माचे शुद्ध स्वरूप नष्ट झाले होते. ब्राह्मण भोजने, दानधर्म, कर्मकांड यांचे महत्त्व वाढले होते. समाजात घेत्याडु व आळशी पुरोहितांचा वर्ग निर्माण झाला होता. ज्योतिष, मुहूर्त, शुभ-अशुभ व्रते नाम, जप, दान इ. शोभ माजले. व्रतवैकल्य, नामजप केल्याने पापक्षालन होते. देवदेवतांची कृपा होते असा विचार रुढ झाला. धर्मगुरू, शास्त्री, पंडित या उच्चवर्णियांना शुद्ध वस्त्या धर्माचा व धर्मतत्त्वाचा विसर पडला होता. धर्माच्या नावाखाली सर्वत्र अधर्म माजला होता. तंत्र-मंत्राने, जादु-मागिक श्रुतपिशाच्च, विद्या यांना या काळात विशेष महत्त्व प्राप्त झाले होते. जन्मसमाजातील अंधश्रद्धा, कर्मकांड, व्रतवैकल्ये यांचा पुरोहितांनी आपल्या फायद्यासाठी उपयोग करून घेतला. पेशवाईत मोठ्या प्रमाणात ब्राह्मणांना दानधर्म करणे, त्यांना सहस्मव लक्ष भोजने घालणे यामुळे पुण्य लाभते अशी समाजाची मूर्खता होती. दुसऱ्या वाजीराव पेशव्यांच्या काळात ब्राह्मण भोजन व त्यांना दक्षिणायव लांबी रुपयांची उधळपट्टी करण्यात आली होती.

२) कुटूंबपद्धती :-

भारतीय समाजाचे व्यक्ती, वर्ण, कुटूंब व जाती असे चार घटक आहेत. कुटूंबव्यवस्था ही भारतीय समाजाची एक महत्त्वाची संस्था आहे. अगदी प्राचीन काळाप्रमाणेच १७व्या शतकातही संयुक्त कुटूंबपद्धती अस्तित्वात होती. त्यामध्ये एक-दोन पिढ्यांची माणसे एकत्र राहत होती. कुटूंबात एक कारभारी पुरुष असे कुटूंब चालविण्याची जबाबदारी असे कुटूंबातील इतर सदस्य त्याच्या आदेशाने पालन करीत.

३) जातिव्यवस्था :-

भारतीय हिंदू समाजव्यवस्थेमध्ये संस्था हा एक महत्त्वाचा घटक असून ती प्राचीन सामाजिक

संस्था आहे. जातिव्यवस्था ही एक या समाजातील भयंकर पध्दती आहे. भारतात या जाती संस्थेत हजारो जाती आहेत त्याशिवाय शुद्र, अनिशुद्र, अस्पृश्य, आदिवासी, भटक्या समाज आशा सामाजिक व आर्थिक दृष्ट्या अधोगतीला गेलेले समाज या जातिव्यवस्थेच्या पोटी जन्माला आलेले आहेत. जातिव्यवस्थेमुळे मनुष्य ज्या जातीत जन्माला आला ती त्याची जात ठरते. जाती बरोबर त्याचा धंदा ठरतो. मनुष्याची किंमत शुणावरून न ठरवता त्याच्या जन्म घेतलेल्या जातीवर ठरते.

4) अस्पृश्यता :-

जातिव्यवस्थेच्या या विषय वृक्षाला 'अस्पृश्यता' हे लागलेले महाविषारी फळ होय. सामाजिक दृष्ट्या दोन वर्गांच्या जातींना जन्म झाला. शुद्र, अनिशुद्र, चौथे २. समाजाच्या लोकांना द्यालच्या पायरीचे म्हणून अस्पृश्य मानले. अस्पृश्य म्हणून त्यांना गावकुशांबोटे कायमचे वस्ती करणे ठेवले. मंदिरात प्रवेश नव्हता. इ. प्रकारे पुण्या शतकात प्रारंभी अस्पृश्यांची स्थिती ही दयनीय, दुर्दैवी व भयान हालचालीची व वाईट परिस्थिती होती.

5) वेठबिगार :-

उत्तर पेशवाईत वेठबिगार पध्दत अस्तित्वात होती. अनिशुद्र जातीतील लोकांना वेठबिगार म्हणून वापरले जाई. वेठबिगारांना सरकारी बांधकाम, रस्ते दुरुस्ती, गवत, कुरणे कापणे, इनामदार, जहागीरदार, जेशमुखी, इ. महत्वाच्या वतनदारांच्या घरी वेठबिगार असत. छत्रपती पेशवे, सरदार जेव्हा प्रभाव, शिकार व तीर्थक्षेत्राला जात तेव्हा त्यांच्या प्रवासान्घी, राहण्यान्घी, आदित्यान्घी, बजेवठाळाव व पाण्यान्घी शोध करण्यान्घी कुंभार, सुतार, गुरव व लोहार इ. जातीतील लोकांना वेठबिगार म्हणून राखावे लागत असे.

6) दास-दासी :-

पेशवाई काळात महादुःखात दास-दासीची पध्दत अस्तित्वात होती. दासांना 'पोरगे' म्हणत तर दासींना 'कुणबीग' म्हणत. घरगुती कामासाठी दास-दासींवा

सरदार, जहांगीरदार, राजे व त्यांच्या दरबारे यांच्या पदरी हे दण
दारी प्रगत. वास्त-दारी मातारे शाल्यावर मालक त्यांची वास्त्या
न मुक्तात करत.

7) स्त्रिये जीवन :-

19 व्या शतकात प्रारंभीची समाजव्यव
स्था ही पुरुष पुरुष प्रधान होती. मालमेलेच्या अधिकार फक्त पुं-
घांना होता. पुरुषांची सत्ता होती. स्त्री जीवन हे धर्मशास्त्र,
रूढी-परंपरा, चाळीरीती यांच्या बंधनात जळडले होते. चूल व
मूल हीच तिची मूलभूत कर्तव्य ठरली.

(अ) सती पद्धती :-

सती जाणाऱ्या विधवा स्त्रियांची स्थिती
कलम व केविलवाणी होत असे. 12-14 वर्षांच्या मुलीसुद्धा सती
जावे लागे. देशपिढा कोणत्या ब्राह्मण सतीच्या चालीला बरीच वेळी

(ब) बालविवाह :-

पेशवाईत यरजि बालविवाह होत असे. मुळा
ठेते 3 वर्षांच्या पुढे लग्नाशिवाय राहिल्यास पेशवाईत अष्टा मातला
जात. मुलाचे लग्नाचे वय 12-13 वर्षे मानिले जाई. पुरुष सुद्धा
साधीच्या रोगात सुलू पडला तर त्या मुलीला आयुष्यभर विधवा
अवस्थेत धाववेळी लागे.

(क) विधवा विवाहास बंधी :-

ब्राह्मण समाज व शुद्ध कुळी क्षत्रिय मंडळ
यांच्यात विधवांच्या विवाहास बंदी होती. शुद्ध व अतिशुद्ध समाज
विधवांच्या विवाहास परवानगी होती.

(ड) केशवपन :-

ब्राह्मण समाजात विधवा स्त्रिये केशवपन
व मुंडन करण्याची प्रथा युक्त होती. हे कुळ्याने ती विद्रुप दिवाळ
हा हेतू होता, या विधवेला परावलंबी व अपामानीत जीव
आयुष्यभर लागत असे.

(इ) बहुपत्नीकत्व :-

या काळी पुरुष कोणत्याही वयात कितिही
लग्न करित असे. विवाहबाध्य संबंध ठेवण्यास पुरुषांना होती.

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanatha's
VIVEKANAND COLLEGE (Autonomous), KOLHAPUR

Class B.A. - II

Div. Unit Test

Roll No. 5134

Supplement No. _____

Subject HSP11

Test/Tutorial No. Snehal Rajendra Birasa

Date. 5/9/2019

प्र-1। 19 व्या शतकाच्या प्रारंभीची महाराष्ट्रातील सामाजिक परिस्थिती याबद्दल प्रभावना:-

महाराष्ट्राच्या तसेच संपूर्ण भारताच्या इतिहासात 19 वे शतक हे महत्त्वाचे व वैशिष्ट्यपूर्ण हस्ये शतक होते. या शतकाच्या प्रारंभीत भारताने इंग्रजी सत्ता स्थिर झाली. इंग्रजांनी महाराष्ट्रातील ठरतीभुक्ती अशी सत्तासुद्धा संपविली. महाराष्ट्रात घडून आलेल्या या राजकीय परिवर्तनाचे इंग्रजांनी परिणाम येथील समाजाच्या व समाजजीवनाच्या सर्वच अंगावर झाले. महाराष्ट्रात नव्या युगाची सुरुवात झाली. 19 व्या शतकाच्या प्रारंभी महाराष्ट्रातील समाजाच्या राजकीय, सामाजिक व आर्थिक जीवनात नवे युग उदयास आले.

या काळात महाराष्ट्रातील समाजात वर्तल्यायण्या, जातिव्यवस्थेतील कडक निर्बंधांना विशेष महत्त्व प्राप्त झाले होते. वैज्ञानिक दृष्टिकोण व बुद्धिमत्तायुक्त यथेसा समाजजीवनातील बदलांसाठी, ऊढी, परंपरा व ग्रंथसामाख्याला विशेष महत्त्व होते. धार्मिक आचार व विचारांचा प्रभाव समाजजीवनावर पडला होता. हिंदू धर्म व धर्मग्रंथांनी बनविलेल्या या वर्त व जातिव्यवस्थेमुळे येथे जावेच दुर्भंगलेकी आहेत असे नाही तर आठवांची संवेसुद्धा दुर्भंगलेकी आहेत. अस्पृश्यांचे जाणवते वेगळे, मजलाचे वेगळे आहेत. अशा प्रकारे येथील समाज जाती-धर्म व्यवस्थेने बंधित केला होता. अस्पृश्यांना त्यांनी हिंदू मानले पण बंधित कधीच मानले नाही. सामाजिक विकसना हे या काळातील हिंदू समाजरचनेचे खास वैशिष्ट्य बनले होते.

1) धार्मिक जीवन:- या काळातील समाजजीवनावर धार्मिक आचार व विचारांचा मोठा प्रभाव होता. परंतु यथेसा समाजात धर्माची सुनसुत तत्वे वाळूना पडली होती. धार्मिक, आचार, परंपरा, कर्मकांड व मनवेवळे यांना महत्त्व प्राप्त आले होते. हिंदू धर्माचे शुद्ध स्वरूप नष्ट झाले होते. ब्राह्मण भोजने, शनधर्मा, कर्मकांड यांचे महत्त्व वाढले होते. समाजात भ्रष्टाचार व आज्ञाहीनपुढेद्विवांना

वर्ग निर्माण आला होता. उत्तर पेशवाई कालखंडात तर याचा फळस झाला. ज्योतिष, मुहूर्त, शुभाशुभ व्रते, नाम, जप, दान इत्यादीचे स्तोम माजले. व्रतवैकल्ये, नामजप, अनुष्ठाने केल्याने पापक्षालन होते. देवदेवतांची कृपा होते असा विचार रुढ आला. धर्मगुरू, शास्त्री, पंडित या उच्च वर्णीयांना खुख्या धर्माचा व धर्मतत्त्वांचा विसर पडला होता. धर्माच्या नावाखाली सर्वत्र अंधमाजला होता. तंत्र-मंत्र, जादूटोणा, श्रुतपिशाच्य विद्या यांना या काळात विशेष महत्त्व प्राप्त झाले होते. या काळातील लोकांचा अनुष्ठानावर दृढ विश्वास होता. त्यामुळे लोक अनेक प्रकारची अनुष्ठाने करत. अनुष्ठानावर भरमसाठ केला जात असे. प्रसिद्ध समाजसुधारक लोकहितवादी यांनी 19 व्या शतका प्रारंभी दिसणाऱ्या समाजाच्या धार्मिक स्थितीविषयी म्हटले आहे, "हिंदू लोकांत सांप्रत अनाचार फार माजला आहे. निरर्थक कामे आणी ते फार होऊन त्यातील वीजरूपी जी. नीती तीच झरत आली आहे. आता जी धर्म चालला आहे तो धर्म नव्हे. हा बेबंद गोंधळ आहे. लोकनीती नाहीशी आली व धर्म बुडाला असे म्हणतात. पण मला तर धर्म कोठेच दिस नाही" थोडक्यात 19 व्या शतकाच्या प्रारंभी धार्मिक जीवनाचे स्वरूप पाहिल्यास या काळात वेदपरंपरा नष्ट झाली होती. बुध्दिवादाच्या अंधश्रद्धा, रुढी व परंपरा यांनाच जोस्त महत्त्व आल्याने खरा धर्म मागे पडला होता. या काळात हिंदू धर्मात अनेक पंथा-उपपंथांचा उदय झाला होता. प्रत्येक पंथा स्वतःच्या श्रद्धेनुसार वेगवेगळ्या पंथांचा उपासक होता. उत्तर पेशवाई शाब्दपंथासारख्या काही अघोरी पंथांना श्रद्धा समाजात प्रतिष्ठा प्राप्त झाली होती. अशा प्रकारे अनेक अनिष्ट रुढी, परंपरा, अंधश्रद्धा, अयोग्य आचार व विचार यांनी महाराष्ट्रातील धार्मिक जीवन आकीळलेले होते.

2) अंधश्रद्धा व व्रतवैकल्ये :-

पेशवेकाळात व्रतवैकल्यांना, भोवसाट समजुती व अंधश्रद्धेस उत आला होता. दाने, व्रते, अनुष्ठाने, उपवास केल्याने परमेश्वराची व गृहंती कृपा होते ही समजूत दृढ झाली होती. मंत्रतंत्राने संकटे दूर होतात अश्रिष्ट तत्त्वे अशी समजूत होती. व्रतांची नावे ती करण्याची पध्दत व त्यांची फळे यासंबंधीचे व्यापक उल्लेख मराठी कागदपत्रात मिळतात. पाथरुण, शकुन, अपशकुन यावर लोकांचा विश्वास होता. या काळातील समाज ग्रहणाला मोठे अश्रिष्ट मानत होता. ग्रहणामुळे आपल्यावर ग्रहांचा कोप होऊ नये म्हणून ग्रहकाळात लोक कुवतीप्रमाणे स्नान, दान व जप करत असत.

मंत्रतंत्र, भूतबाधा, चेदूक, जाखन-माखन-तारन, जादूरीना यावर अज्ञानी लोकांचा विश्वास होता. भूताटकी, चेदूक, देव-देवत्रुषी हे तर त्या काळातील समाजाच्या पाचवीलाच पुजले होते. या संदर्भात वा. कृ. भावे म्हणतात, 'कोकणाची भुते देखावरच्या भुतांपेक्षा जास्ती खट्याळ होती.' अशा प्रकारच्या अंधश्रद्धा त्या काळात दिसतात.

3) जातिव्यवस्था :- पुढ्या बातकाच्या सारंगी जातिव्यवस्थेचा, जातिसंस्थेचा समाजान मोठा प्रभाव होता. जातिव्यवस्था ही एक या समाजातील भयंकर पध्दती आहे. माणसाच्या जीवनावर सर्व प्रकारचा प्रभाव पाडून त्याचे नियंत्रण ही करते. भारतात या जातिव्यवस्थेत हजारो जाती आहेत. त्याशिवाय शूद्र-अतिशूद्र, अस्पृश्य, आदिवासी, भटके-विमुक्त समाज अशा सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या अधोगतीला गेलेले समाज या जातिव्यवस्थेच्या पोटी जन्माला आले आहेत. या जातिव्यवस्थेला धर्मशास्त्रांचा, स्मृती व पुराणांचा आधार होता. त्यामुळेच जातिव्यवस्थेने माणसाच्या सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, श्रमकीय व सांस्कृतिक जीवनावर पीडादी-पेकड ठेवून कडक नियंत्रण ठेवले होते. जातिव्यवस्थेमुळे मनुष्य ज्या जातीत जन्माला आला ती त्याची जात ठरते. जातीबरोबरच त्याचा धंदा ठरतो. मनुष्याची किंमत शुणावरून न ठरता ती त्याच्या जन्म घेतलेल्या जातीवर ठरते. जातिसंस्थेने वैशिष्ट्यपूर्ण अशी एक उत्तरंडच तयार केली होती. समाजान प्रत्येक जातीला सामाजिक स्थान होते. या स्थानानुसारच प्रत्येक जातीला सामाजिक हक्क, अधिकार, प. कर्तव्ये लाभली होती. उच्च व वरील जातींना अनेक प्रकारचे विशेषाधिकार मिळले होते. तर कनिष्ठ व नीच जातीच्या लोकांना मूलभूत मानवी हक्कांपसून वंचित ठेवले होते. त्यांच्यावर कडक व जाचक बंधने जादली होती. या बंधनांचे उल्लंघन केल्यास सामाजिक बहिष्कार, जातिबहिष्कृत करण्यात येत असे. शेटीबेटी व्यवहार, विवाह जातीच्या बाहेर जाऊन करता येत नसत. जातिबाह्य विवाह हा गंभीर स्वरूपाचा सामाजिक गुन्हा मानला जात असे. ब्राम्हण स्वतःला सर्व जातीच्या लोकांपेक्षा ज्येष्ठ, उच्च समाजत. इतर सर्व जातीतील लोकांना तुच्छ कनिष्ठ लेखत. ब्राम्हणांची सेवा करणे हा शूद्रांचा धर्म व कर्तव्यच आहे असे प्रतिपादन केले जात असे. तसेच धर्माच्या नावावर कनिष्ठ, शूद्र व अतिशूद्र जातीच्या लोकांची शोषणांची एक कायमस्वरूपी टिकून राहवारी सामाजिक व्यवस्थाच निर्माण करून ठेवली होती. अशा प्रकारची जातिव्यवस्था मत्सराष्ट्रात पुढ्या बातकाच्या सारंगी असल्याचे दिसते.

4) असंपृश्यता :- हिंदू धर्मातील अर्थव्यवस्थेची परिणती जातिव्यवस्थेत आ
 आहे. जातिव्यवस्थेच्या या विवृद्धाला 'असंपृश्यता' हे लागलेले महाविपरी
 फल होय. हिंदू समाजरचनेने व या देशातील सामीय जीवनात असणाऱ्या
 'वलुतेदारी' पध्दतीने जातीयतेचे व असंपृश्यतेचे पोषण करून त्यांना वृद्धि
 करव्याचे, स्थिर करव्याचे काम केले आहे. 19 व्या शतकात धर्मशास्त्रांचा,
 स्मृतिकांशांचा, पुराणांचा प्रभाव हिंदू समाज व्यवहारावर, समाजरचनेवर हीत
 त्यांनी हिंदू समाज व समाजाची व्यवहार जखडून बांधून राकले होते.
 या धर्मग्रंथांनीच शुद्र, अतिशुद्र, चांडाळ, दास अशा कनिष्ठ व सामाजिक ह
 लीन वर्गांच्या जातीचा जन्म झालेला आहे. ते या समाजाच्या खालच्या पायरी
 म्हणून असंपृश्य मानले. उत्तर पेशवेकाळात महार, मांग, क्षीर व चांभार या
 असंपृश्य म्हणून वागविले जात होते या जातीतील लोकांचे जगणे अमानुष
 व मानवतेला धक्का फामगारे होते. अशा प्रकारे 19 व्या शतकाच्या प्रारंभी
 असंपृश्यांची स्थिती ही दयनीय, दुर्दैवी, अत्यंत तलाखीची व वाईट होती.

5) वेठबिगार :- उत्तर पेशवाईत वेठबिगार पध्दत अस्तित्वात होती. अतिशुद्र
 जातीतील लोकांना वेठबिगार म्हणून वापरले जाई. वेठबिगारांना सरकारी
 बांधकाम, रस्ते दुरुस्ती करणे, सरकारी जंगल, कुशे कापणे, इनामदार,
 जठागीरदार, देशमुख इ. महत्त्वाच्या वतनदारांच्या घरी वेठबिगार असत
 त्यांच्याकडून सर्व प्रकारची कामे करून घेतली जात. छत्रपती, पेशवे, सरदार
 जेव्हा प्रवास, शिकार व तीर्थक्षेत्रास जात तेव्हा त्यांच्या प्रवासाची, राहण्याचा
 साहित्याची, जेवणाखान व पाण्याची सोय करव्यासाठी कुंभार, सुतार, सुरत
 लोहार इ. जातीतील लोकांना वेठबिगार म्हणून रावावे लागत असे.

6) दास-दासी :- पेशवाई काळात महाराष्ट्रात दास-दासीची पध्दत अस्तित्वा
 होती. दास-दासींना साधारणता शुलामाप्रमाणी वागविले जात असे.
 दासांना 'पोरगे' म्हणत तर दासींना 'कुठाबिठी' म्हणत. धुकुत घरगुती कामासा.
 दास व दासी ठेवत असत सरदार, जठागीरदार, राजे व त्यांचा दरबार त्यांचे
 प्रदरी ते दास व दासी असत. पेशवेकाळात दासाची (पोरगाची) किंमत 125-
 150 होती, तर दासीची (कुठाबिठीची) किंमत 60-70 रु होती. दास-दास
 मोबदला देऊन, पर्यायी व्यक्ती देऊन मुक्तता करून घेता येत असे.
 दास-दासींना महातारे आल्यानंतर मालक त्यांची दास्यातून मुक्तता
 करीत असत.

३) स्त्रीजीवन :- १९व्या शतकाच्या सारंभीच्या काळात महाराष्ट्रातील समाजव्यवस्था ही पुरुषप्रधान होती मालमत्तेचा अधिकार फक्त पुरुषालाच होता. कुटुंबात पुरुषाचीच सत्ता चालत असे. मात्र या काळात स्त्रियांची स्थिती मात्र अत्यंत वाईट व करुणाजनक होती स्त्रीजीवन हे धर्मशास्त्रे, ऋषी, परंपरा चालीरीती यांच्या बंधनात सर्व बाजूंनी जखळले गेले होते. बंदिस्त आले होते. चूल व मूल हीच तिची मूलभूत कर्तव्ये ठरविली होती. भोगवस्तू म्हणून तिच्याकडे पाहिले जात असे. तिला आचार व विचारांचे स्वातंत्र्य नव्हते. शिक्षणाचा अधिकार नव्हता. धर्मग्रंथ व शास्त्रे वाचण्याचा अधिकार नव्हता तिला वेदीवत पद्धतीने कोणताही संस्कार करून घेण्यास मुभा नव्हती. संस्कारविधीत तिला शुद्धास्त्रे वागविले जात होते. स्त्रियांविषयीच्या या काळातील वाईट चालीरीती, ऋषी, परंपरा यांचा धोड्यात आढावा पुढीलप्रमाणे -

अ) सती पद्धती :- सती पद्धती म्हणजे स्त्रीजीवनाला मोठा शाप होता. पेशवेकाळात या पद्धतीला प्रतिष्ठा प्राप्त झाली होती. सती जाणाऱ्या विधवा स्त्रियांची स्थिती करुण व केविलवाणी होती असे सतीची चाल म्हणजे माणुसकीला काळिमा फसणारी पद्धत होती. पेशवेकाळात सतीच्या प्रथेस प्रोत्साहन मिळाले. १०-१२ वर्षांच्या मुलीलासुद्धा सती जावे लागे. काही वेळा सती जाव्यासाठी जबरदस्ती केली जात असे.

ब) बालविवाह :- पेशवाईत सर्रास बालविवाह होत असत मुलगी ४ ते ९ वर्षांच्या पुढे लग्नाविषय राहिल्यास पेशवाईत अधर्म मानला जात असे मुलाचे लग्नाचे वय १२-१३ वर्षांचे असे. पण पुरुष युद्धात सायीच्या रोगात मृत्यू पावलास त्या मुलीस सर्व आयुष्य विधवा अवस्थेतच घालवावे लागे.

क) विधवा विवाहास बंदी :- ब्राम्हण समाज व पुढे कुळी क्षत्रिय मराठा यांच्यात विधवांच्या विवाहास बंदी होती शुद्ध व अतिशुद्ध समाजात विधवांच्या विवाहाला परवानगी होती.

३) केशवपन ! - ब्राम्हण समाजात विधवा स्त्रीचे केशवपन व मुंडन करवयाची प्रथा सुरु होती. केशवपन केल्याने ती विद्रुप दिसावी हा हेतू होता. या विधवेस परावलंबी व अपमानीत जीणे आयुष्यभर जगावे लागत असे.

३) बहुपत्नीकत्व ! - वृद्धाश्रितकाच्या पार्श्वी बहुपत्नीकत्वाची चाल मोठ्या प्रमाणात अस्तित्वात होती. सरदार व जतागीरदार वतनदारांखाली प्रथा सरसि सुरु होती. त्यामुळे पुरुष कोणत्याही वयाने किल्लीही लग्ने करित असत. विवाहबाह्य संबंध ठेवण्यास पुरुषांना परवानगी होती. अंगवस्त्र ठेवण्यासही भ्रान्यता होती.

यारिवाय यात काळात स्त्रीजीवनारी निगडीत देवदासीची पद्धत रुढ होती. तसेच बालजश्ट विवाह शुद्धा कार्य प्रमाणात होत असल्याची अनेक उदाहरणे उत्तर पेशावरित मिळतात. यारिवाय नरबळी बालिकां हत्या इ. साख्या अनेक अनिष्ट प्रथा रुढ होत्या. मूलभूत स्वातंत्र्य सामाजिक समता बांधु मावे पुरोगामी विचार या पावी स्वीकारण्यास यात समाजाची जतयारी नव्हती म्हणूनच वृद्धाश्रितकातील हा समाज गतिहीन होऊन बसला होता.

दास-दासींना महातारे साल्यानंतर मालक त्यांची दास्यातून मुक्तता करित असत.

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha's
VIVEKANAND COLLEGE (Autonomous), KOLHAPUR

Class B.A - II

Div. Unit - 1st

Roll No. 5187

Suppliment No. _____

Subject HSRM

Test / Tutorial No. _____

10/10

शुक्राणी वसंत भोपळे

class - B.A - II

Roll No -

प्रश्न

19 व्या शतकाच्या प्रारंभीची महाराष्ट्रातील सामाजिक परिस्थितीचे वर्णन करा

19 व्या शतकातील महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेच्या चळवळीचा इतिहास पाहण्यापूर्वी 19 व्या शतकाच्या प्रारंभ रेषेतील समाजजीवनाचे स्वरूप काय होते. ते पाहणे आवश्यक ठरते ते अभ्यासव्याप्तीच्या समाजसुधारणेच्या चळवळीच्या इतिहासचे आकलन होत नाही या काळात महाराष्ट्रातील समाजात वर्णव्यवस्था, जातिव्यवस्थेतील कुठकु निर्बंधांना विरोध महत्त्व कमी, परंपरा व प्रथाप्रामाण्याला विरोध महत्त्व होते. धार्मिक भाषा व विचार प्रभाव समाजजीवनावर पडत होता भारतीय समाजाचे स्वतःक वैशिष्ट्ये म्हणजे 'एका गावात दोन गावे' हे होय. महाराष्ट्र त्याला अपवाद नव्हता. एका वेष्टीच्या आतील गाव आणि दुसरे वेष्टी वैशिष्ट्यावरून सुद्धा होऊ शकते. हिंदू धर्म व धर्ममार्तंडांनी बनविलेल्या या वर्ण व जातिव्यवस्थेमुळे रेशे गावेच दुर्भाग्येनी आहे. भारतातील व महाराष्ट्रातील ग्रामीण समाजजीवनाचे आकलन केवळ या एका वैशिष्ट्यावरून सुद्धा होऊ शकते. हिंदू धर्म व धर्ममार्तंडांनी बनविलेल्या या वर्ण व जाति. अस्पृश्यांना त्यांनी हिंदू मानले पण वाह्य कुडीच मानले नाही. सामाजिक विषमता हे या कथातील वैशिष्ट्ये राहिले आहे.

१) धार्मिक जीवन - ०० या कथातील समाजजीवनावर धार्मिक आचार व विचारांच्या मोठ्या प्रभाव होता परंतु पेशवेकाळात धर्माची मुलभूत तत्वे वाजूना पुढची होती. धार्मिक आचार, परंपरा, कर्मकांड व व्रतवैकल्ये यांना महत्व प्राप्त झाले. होते. हिंदू धर्माचे शुद्ध स्वरूप राहीले नव्हते. ब्राह्मण भोजन, दानधर्म, कर्मकांड यांचे महत्व वाढले होते. समाजाने ऐतच्छात्र व आळशी पुरोहीतांचा वर्ग निर्माण झाला होता. उतर पेशवाई काळखंडात तर याचा कळस झाला. ज्योतिष, मुहूर्त, शुभशुभ प्रते, नाम, जप, दान इत्यादीचे स्तोम माजले. व्रतवैकल्ये, नामजप अनुष्ठाने केल्याने पापक्षालन होते. देवदेवतांची कृपा होते. मंत्राने संकटे दूर होतात असे मानले जात होते. दानधर्माचे पुण्य प्राप्त होते ही समाजाची धारणा होती. शुद्ध भोजने याचा बाह्यणावर असरशा वभाव होत असे. दुसऱ्या बाजीराप पेशव्याच्या कालात तर ब्राह्मण भोजन व ब्राह्मणांना दक्षिणा यावर बाखी रुपयांचा उच्चकपट्टी करण्यात आला होती.

१७ व्या शतकाच्या प्रारंभी धार्मिक जीवनाचे स्वरूप पाहिल्यास या शतकात वेदपरत लोप पावली होती. अशा प्रकारे अनेक अनिष्ट कधी, परंपरा, अंधश्रद्धा, अयोग्य आचार व विचार यांनी महाराष्ट्रातील धार्मिक जीवन साकोठलेले होती.

२) अंधश्रद्धा व व्रतवैकल्ये - ००

पेशवेकाळात व्रतवैकल्यांना भोळसर समजुती व अंधविचाराचा बत आला होता. दान प्रते, अनुष्ठाने उपवास केल्याने परमेश्वराची व ग्रहांची कृपा होते ही समजुत वृद्ध झाली होती. मंत्रमंत्राने संकटे दूर होतात. अरिष्ट लक्षात आली समजुत होती. व्रतांची नावे ती करण्याची पद्धत व त्यांची फळे यासंबंधीची व्यापक उल्लेख मराठी कुद कथाद-पत्राचा मिळनात. पायगुण, शकून, यावर लोकांचा विश्वास होता. या कथातील समाज ग्रहणात्वा मोठे असणु मानतं.

काळात लोक कुवतीप्रमाणे, स्वान, दान व जप करून भूत मंत्रमंत्र तंत्र भूतबाधा, चेडूक, जाशनामारण - तारण, जादुयोगा यावर अज्ञानी लोकांचा विश्वास होता. भूताटकी, चेडूक, देव-देवतेश्ची म्हणतात 'कोकण भुते दक्षाकरच्या भुतांपेक्षा पारती अत्याद्य होती' अशा प्रकारच्या अंधश्रद्धा त्या काळात दिसतात.

२) अनिव्यवस्था

१९ व्या शतकाच्या प्रारंभी अनिव्यवस्थेचा, अनिसेस्थेचा समाजात मोठा प्रभाव होता. अनिव्यवस्था ही एक या समाजातील भयंकर पध्दती आहे. माणसाच्या जीवनावर सर्व प्रकारच्या प्रभाव पाडून त्याचे नियंत्रण ही करते. भारतात या विमुक्त समाज अशा सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या अद्योगतीला गेल्या समाज या अनिव्यवस्थेच्या पोटी जन्माला आले आहेत. या अनिव्यवस्थेला धर्मशास्त्रांचा, स्मृती व पुराणांचा आधार होता. त्यामुळेच अनिव्यवस्थेने माणसाच्या सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, राजकीय व सांस्कृतिक जीवनावर पोलादी पकड ठेवून कडक नियंत्रण ठेवले होते. अनिव्यवस्थेमुळे मनुष्य ज्या जातीत जन्माला आला तर त्याची प्राप्त ठरते. जातीबरोबरच त्यांचा धर्म ठरतो. मनुष्याची किंमत गुणावस्त्र न ठरता ती त्या जात ठरते. जातीबरोबर त्याचा धर्म ठरतो. मुद्दामनुष्याची किंमत गुणावस्त्र न ठरता ती त्याच्या जन्म झेतलेल्या जातीवर ठरते. एक जातीचा माणसाचा त्याला जातीची कोडी फोडून दुसऱ्या जातीत जाता येत नाही. तो ज्या जातीत जन्माला येतो, त्याच जातीत आयुष्यभर जमून त्या जातीतच मरतो. अनिसेस्थेने वैशिष्ट्यपूर्ण अशी एक उतरंडच तयार केली होती. अत्यंत बिकट परिस्थिती होती.

वेठबिगार :- उतर पेढावाईत वेठबिगार पध्दत आस्तित्वात होती. अतिशय जातीतील लोकांना वेठबिगार म्हणून काम वापरले जाई.

वेठविगारांना सारकारी बांधकामि, रस्ते दुरुकरी करणे, सरकारी गवत, करणे, इनामदार, जाहागीरदार देहामुख इत्यादी महात्वाच्या वतनदारांच्या द्यरी वेठविगार असत त्यांच्याकडून सर्व प्रकारची कामे करून घेतली जात. छत्रपती पेशवे सरकार जेव्हा प्रवास-शिकार जात क्षेत्रात तेव्हा तेव्हा त्यांच्या प्रवासाची, राहण्याची सहित्याची, जेवणाखान व पाण्याची सोय करण्यासाठी रस्त्यां, गुप्त व लोडर जातीतील लोकांना करावी लागते. किंवा करत असते.

6) दास-दासी - पेशवाई काळात महाराष्ट्रात दास-दासीची पद्धत होती. दास-दासींना साधारणतः गुलामाप्रमाणे वागविले जात. दारुणी कामकाज दास व दासी ठेवत असत. पेशवेकाळात दासाची किंमत 125-150 होती, तर दासाची किंमत 60-70 रू. होती.

7) स्त्रीजीवन - 19 व्या शतकाच्या प्रारंभीच्या काळात महाराष्ट्रातील समाजव्यवस्था ही पुनर्वृद्धिमान होती. मावळींचा अधिकार फक्त पुनर्जात्या होता.

(अ) सती पद्धती

(ब) बालविवाह

(क) विधवा विवाहस बंदी

(ड) केशवपण

(इ) बहूपत्नीत्व

यारीवाय या काळात स्त्रीजीवनाची निगडीत के. अनेक कंठी होत्या. बालविवाह सुद्धा होता.

महाराष्ट्रात झपाट्याची राजवट सुरू झाली तेव्हा येथील

समाज व आधुनिक वैज्ञानिक व बौद्ध बुद्धिप्रभाववादी

विचारांपासून शेकडो योजना पुर होता. मुलभूत स्वातंत्र्य

सामाजिक समता, बंधुभाव पुरोगामी विचार या बाबी

स्वाकारव्यस या समाजाची तयारी नव्हती.